

ПЕРСОНАЛІЇ

Лідія Рапіна,

науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами

lida_rapina@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0006-6349-7650>

Lidiia Rapina,

researcher of the Department of Psychological and Pedagogical Support of Children with Special Needs

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України вул. М. Берлінського 9, м. Київ, 04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine 9, M. Berlinskoho St., Kyiv, 04060, Ukraine

Іван Соколянський – видатний український вчений, засновник школи вітчизняної тифлосурдопедагогіки До 135-річчя від дня народження

Багато років ім'я талановитого практика, блискучого теоретика, умілого організатора освіти, розробника оригінального методу навчання дітей з втратою зору і слуху, автора багатьох наукових праць та ряду винаходів з сурдо- і тифлотехніки Івана Соколянського було викреслено з історії української спеціальної педагогіки. Сьогодні сучасна теорія та практика роботи зі сліпоглухоніми дітьми по-новому відкриває для себе цю велику людину складної долі, спираючись на роботи і досягнення видатного українського вченого світового рівня.

Іван Панасович Соколянський народився 25 березня (6 квітня) 1889 р.в станиці Дінській Краснодарського краю в українській козацькій родині. Ще в дитинстві Іван познайомився в родині з глухонімими людьми, його нянькою була глухоніма дівчина, завдяки якій він навчився спілкуватися іншими глухими дітьми, що були в станиці.

Початкову освіту здобув у станиці, а педагогічну – у Кубанській учительській семінарії. Юнаком Іван Соколянський переїхав у 1907 році до столиці – Петербурга – і вирішив здобути вищу освіту на Маріїнських курсах, де виховували і навчали глухонімих. Соколянський познайомився з викладачем глухонімих дітей Ю. А. Якимовою, спостерігав за її заняттями, став відвідувати цікаві лекції П. Ф. Лесгафта.

У 1908 році І.Соколянський перейшов у відкритий тоді видатним психіатром і психофізіологом В. М. Бехтеревим Петербурзький психоневрологічний інститут на педагогічний відділ природничо-історичного факультету (медичний факультет відкрили пізніше), протягом 1908–1913 років здобував тут вищу освіту як сурдопедагог. Уже тоді в Інституті лекції читали видатні спеціалісти в галузі психіатрії, фізіології, психології, спеціальної педагогіки: В. М. Бехтерев, Е. С. Боришпольский, М. Є. Введенський. Спеціальна кафедра професора М. В. Богданова-Березовского займалася проблемами педагогіки глухонімих, читали курс «Патологія мови», викладали тифлопедагогіку – виховання і навчання дітей з втратою зору. Навчаючись в інституті, став викладачем Олександрівського училища для

глухонімих. Згодом працював учителем у школі-санаторії м. Євпаторія.

Після закінчення у 1913 році психоневрологічного інституту Соколянський продовжував працювати і навчати в цій школі глухонімих. 1914 року його з погіршеним слухом (про що він сам згадував в автобіографії) мобілізували на військову службу. Був прапорщиком в рядах Кавказької діючої армії, супроводжував різні «спецекспедиції» до Туреччини, Персії та Афганістану, часто спілкувався мовою жестів з місцевими глухонімими людьми, використовував їх як перекладачів.

Після розпаду імперії повернувся з армії в Олександрівськ (Запоріжжя), продовжив навчання дітей в школі глухонімих, почав запроваджувати навчання дітей рідною українською мовою. В 1917 р. активізувалися українські партії, товариство «Просвіта». І.Соколянський почав активну українську діяльність в УНР.

Наприкінці 1919 року, коли запанувала радянська влада, Соколянський переїхав до Умані та організував у місті українську школу для глухонімих дітей. Його, як учасника революційних подій 1905 року, поставили також завідувати міським відділом народної освіти. Він брав участь у Всеросійському з'їзді діячів з виховання і навчання глухонімих у Москві, виступив з доповіддю «Про навчання українських глухонімих рідною мовою».

В 1920 р. І.Соколянський переїхав у Київ, його призначили одним з перших революційних піклувальників Київського навчального округу. Іван Соколянський почав працювати на лікарсько-педагогічному відділенні факультету соціального виховання

викладачем сурдопедагогіки Київського інституту народної освіти ім. М. П. Драгоманова (КІНО).

Влітку 1921 року І.Соколянський з губвідділу освіти перейшов на посаду головного інспектора установ для дефективних дітей при НКО УСРР Головоцвиху, займався перевіркою дитбудинків Києва, Одеси, Донбасу, працював лектором факультету соцвиховання, читав сурдопедагогіку, спілкувався з відомими вченими і педагогами, колегами по роботі в вузі. У 1922–1923 роках двічі відвідав Москву, де читав лекції на курсах перепідготовки дефектологів-педагогів.

Під час роботи в Києві почалися дружні відносини Соколянського з А. С. Макаренком, вони разом займалися допомогою безпритульним дітям того часу. Почалася особливо цінна багатолітня дружба І.Соколянського з О. П. Довженком, який пізніше став знаменитим українським кінорежисером.

У 1923 р. І.Соколянського було переведено наркоматом освіти до тодішньої столиці УСРР Харкова, де він брав безпосередню участь в роботі колегії Наркомату освіти, в побудові нової радянської системи освіти.

Наркомат освіти УСРР на першому етапі реформи шкільної освіти (1920-1924) розробляв та апробував відмінну від російської радянську українську систему освіти із забезпеченням рівних прав національним меншинам, прийняв план українізації дитячих установ Одеської, Катеринославської, Донецької та Харківської губерній (1923) та ін. Провідну роль у розробці реформи на науковій основі відігравав Головний комітет, відділ соціального

виховання при Наркомосі, до якого входив І.Соколянський, він був автором нової системи освіти разом з наркомом Г.Гриньком. І.Соколянський залишався тоді членом більшовицької партії, до якої належали М.Скрипник, В.Блакитний, Г.Гринько, А.Хвиля, О.Шумський, П.Любченко, М.Яворський та інші націонал-комуністи, які проводили українізацію, до яких без вагань приєдналася українська інтелігенція. Він постійно брав участь у численних засіданнях, читав лекції, бував у відрядженнях, знаходив час для творчої роботи.

В 1922–1924 рр. у Харкові засновано українські наукові заклади – Український психоневрологічний інститут, Інститут клінічної психіатрії, Інститут соціальної психогієни; відкрито Український науково-дослідний інститут охорони материнства та дитинства.

І. Соколянський організував в Харкові навчання сліпоглухонімих, розпочав науково-дослідну роботу в цій галузі, прагнув створити нову систему їх навчання, в якій на першому плані – розумовий розвиток. Він вважав найважливішим створити доступні для сліпоглухої дитини засоби спілкування – жести, а не усну мову, як звичайно вважали. Заснував у Харкові (1923) Школу для сліпоглухих (сліпоглухонімих) дітей та вперше створив Клініку сліпоглухих дітей, яка існувала 15 років – до 1938 року. Розпочав навчання сліпоглухонімих, застосовуючи опрацьований ним метод навчання, почав вести науково-дослідну роботу в цій галузі. Спочатку Школа підпорядковувалася органам освіти Наркомпросу України і числилася тільки навчально-виховною

установою. У 1925 році Наркомпрос поставив перед організатором цієї установи Іваном Панасовичем Соколянським важке завдання – практичну розробку системи і методів роботи із сліпоглухими дітьми. І це завданням він виконав на «відмінно».

І.Соколянського, як спеціаліста із формування мови в глухонімих, затвердили (1926) професором кафедри дефектології факультету соціального виховання Інституту народної освіти, одночасно він завідував дослідно-педагогічною станцією Наркомата освіти УСРР. Згодом (1929) йому дали можливість організувати й очолити Інститут дефектології – тоді перший і єдиний у світі науково-дослідний заклад для вивчення особливостей сліпоглухонімих. При тодішньому Головному відділі освіти він створив на базі Психоневрологічного інституту Лікарсько-педагогічний кабінет, завданням якого була практична дефектологічна (медична і педагогічна) допомога дітям. З його ініціативи в країні створили систему таких лікарсько-педагогічних кабінетів, які об'єднували всю науково-практичну роботу з дефектології.

Водночас Іван Соколянський почав викладати дефектологію в Харківському інституті народної освіти, призначався деканом факультету соціального виховання, проводив дослідницьку і профілактичну роботу, допомагав батькам і педагогам. З його ініціативи школа для сліпих дітей в Харкові першою в СРСР отримала статус медично-освітнього закладу.

Діяльність І.Соколянського в лікарсько-педагогічному кабінеті була тісно пов'язана з роботою комісії у справах неповнолітніх,

співробітники кабінету проводили дослідження і надавали практичну допомогу вихованцям трудових колоній на Харківщині, проводили педагогічну роботу з неповнолітніми порушниками у міській в'язниці. Кабінет відкрив дослідні відділення на базі Харківської школи сліпих (окремі відділення для сліпих і сліпоглухих), школи глухих і дитячого будинку для розумово відсталих. Народний Комісаріат освіти, членом якого стає Соколянський, зосереджує діяльність на боротьбі з дитячими вадами розвитку. Сприяє цьому й Довженко: для «доктора Соколянського» він замовляє необхідну літературу в Берліні.

Соколянський співпрацює з відомим олігофренопедагогом А. Н. Граборовим, з психіатром В. П. Протопоповим, анатомом В. П. Воробйовим, з якими познайомився під час навчання в Петрограді. Також підтримував знайомство з видатними харківськими психологами – Л. С. Виготським, А. В. Запорожцем, П. Я. Гальперінім. У Лікарсько-педагогічному кабінеті в 1923-1924 рр. читали лекції академік В. М. Бехтерев, професори А. В. Владимирський, Н. Н. Тарасевич, А. Н. Граборов та ін., там часто бував А. С. Макаренко. У 1924-1925 рр. Соколянський організував при Лікарсько-педагогічному кабінеті дві дослідні лабораторії – педагогічну і рефлексологічну (науковою роботою першої керував він, другу очолив В. П. Протопопов). У 1930 Іван Панасович став організатором і директором створеного в Харкові Науково-дослідного інституту педагогіки, завідував в ньому відділом дефектології.

В умовах розвитку УСРР Соколянський став видатним вченим, засновником системи освіти дітей з втратою слуху і зору. Він поставив мету створити нову систему навчання сліпоглухонімих рідною мовою, почав послідовну науково-дослідну роботу в цій галузі. У Харкові, тодішній столиці УСРР, І.Соколянський увійшов в коло найбільш талановитої і активної молоді творчої інтелігенції України. Він дружив з такими письменниками: О.Вишнею, П.Тичиною, М.Хвильовим, В.Блакитним, з режисером А.Курбасом, продовжувалася його дружба з О. Довженком. Авторитет Соколянського у Харкові утверджувався його невтомною науково-педагогічною працею.

На початку 30-х років І.Соколянський досяг світового визнання як автор оригінальної методики навчання сліпоглухонімих дітей. Автор робіт і винаходів з тифлотехніки, організатор і перший директор інституту дефектології, в цей період активно підтримуваний наркомом освіти Миколою Олексійовичем Скрипником. У харківський період він здійснив винаходи у галузі дефектології, які сприяли залученню сліпих дітей до активного життя. Ось як писала про харківську школу-клініку І. Соколянського американська журналістка Л. Вільсон: «Досягнуті ж результати прямо приголомшують. П'ятеро дітей – один високообдарований, двоє – нормальних, двоє – слабкообдарованих, одна славна блакитноока дівчинка 15 років і один 20-річний хлопець – виховуються в Харківській експериментальній школі. Молодий хлопець розмовляє і цілком задовільно виконує функції слюсаря. Всі вихованці володіють

основними навичками обслуговування, самі прибирають ліжка, їдять, як чудово виховані люди, бадьоро і весело грають і спільно гармонійно працюють... Один лікар і один педагог зайняті винятково цими сімома сліпоглухими... Розвиток кожного окремого вихованця відображений графічно і фіксований в спеціальному щоденнику. Існує ряд лабораторій. Дві пристосовані до спостережень рефлексів у сліпоглухої дитини. Спеціальна лабораторія обладнана новітніми мікрофонами німецького зразка, які також використовуються і в будинку глухонімих при навчанні мови...».

Але вже у 1929 р. почалися арешти і репресії комуністичним режимом української інтелігенції. Сталін давав вказівки керівникам партійного суду над сфабрикованим українським «СВУ», усунено з ВУАН і заслано на Соловки видатних українських діячів. Не оминула ця доля й Івана Соколянського: харківське ДПУ в грудні 1933 р. в числі багатьох українських інтелігентів арештувало І.Соколянського за звинуваченням в «буржуазному націоналізмі», за «антирадянську діяльність і підготовку терористичних актів», почато його переслідування.

У 1934 році столицю республіки перенесли з Харкова до Києва, у березні І.Соколянського звільнено з ув'язнення. Можливо, тут відіграло роль заступництво його друзів – письменників. Припускають що О. Горький, який знав І.Соколянського і близько року листувався з ним та з його вихованкою Ольгою Скороходовою, добився його звільнення. Крім того, він мабуть зобов'язаний своїм звільненням також рідкісному фаху, яким

володів досконало: читання з губ, прикладна сурдопедагогіка, робота з особами з вадами розвитку.

В умовах переслідування народної освіти, мабуть при підтримці приятелів-медиків, Соколянський перейшов з відділами для сліпоглухих дітей з Інституту народної освіти до Інституту експериментальної медицини (УІЕМ), створеного як український науковий заклад європейського характеру. Тут він продовжував очолювати відділ експериментальної психофізіології та клініку для сліпоглухонімих, одночасно був професором Харківського медичного інституту, на факультеті охорони материнства і дитинства відкрив кафедру дефективного дитинства.

Водночас тривало моральне переслідування Івана Панасовича, його стали називати «буржуазним націоналістом», і хоча більшість із близького оточення не вважали його ворогом, проте все-таки перестали розмовляти з ним, а деякі перестали вітатися.

В таких важких умовах Соколянський продовжував розвивати свою педагогічну і наукову діяльність. У клініку сліпоглухонімих дітей увійшли нові діти, з якими він працював, число їх збільшилося у 1935 р. до 9 осіб. Тривали наукові зв'язки з вченими – лікарями і педагогами, дефектологами, його заклади відвідували вчені і педагоги із міст радянського союзу та з інших країн.

Найвідомішою вихованкою школи для сліпоглухих дітей в Харкові, організованої І.О.Соколянським (1923-1937), була сліпоглуха письменниця Ольга Іванівна Скороходова (1911-1982). Від хвороби менінгітом втратила у 8 років зір, а в 14 років цілком

втратила слух. Виховувалася і навчалася у Харківській школі сліпоглухонімих І.Соколянського (1925-1941). Завдяки турботі харківських педагогів і дефектологів, і насамперед І.Соколянського, Ольга навчилася говорити, за допомогою спеціальних методик оволоділа мистецтвом письма, багато читала, багато знала, захопилася поетичною творчістю.

Серед головних досягнень Соколянського відзначають послідовну реалізацію ним принципу обов'язкового використання писемної мови у навчанні сліпоглухонімих дітей. Це було дійсно революційно, адже на той момент навчання таких дітей велось переважно усним методом (як в Росії, так і за кордоном). Також він приділяв увагу жестам, засобам образотворчої діяльності, передусім ліпленню та малюванню.

Ефективність та прогресивний характер методики Соколянського визнавали і вітчизняні, і зарубіжні спеціалісти. І.Соколянський винайшов, а також добився виготовлення та експериментальної перевірки особливо потрібної машини для читання сліпими й сліпоглухими звичайного плоскодрукованого шрифту. З допомогою цієї машини, сконструйованої на основі застосування фотоелемента і переводу електричних коливань в тактильні сигнали, сліпі отримали можливість розпізнавати звичайний шрифт.

13 жовтня 1937 року УДБ УНКВС по Харківській області другий раз арештувало І.Соколянського «за участь в антирадянській терористичній контрреволюційній шкідницькій організації». Він перебував під слідством у Харківській в'язниці, ухвалою

особливої трійки від 20 листопада 1937 року за статтями 54-2, 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР його позбавили волі у ВТТ на 10 років. 20 місяців арешту І.Соколянський провів у внутрішній в'язниці НКВС. Справу припинено постановою УДБ УНКВС по Харківській області від 28 квітня 1939 року. У травні його звільнено, заборонено працювати в УРСР. Іван Соколянський пролежав півроку в ліжку, розбитий паралічем, перебував на межі відчаю. За час його арешту в 1938 році новий Наркомат освіти закрити клініку І.Соколянського для сліпоглухонімих, приміщення клініки відібрали, дітей переселили в будинки інвалідів, перевели в групу нездатних навчатися глибоко розумово відсталих дітей. За два роки четверо дітей, що були в клініці, вдалося перевести в ленінградську групу сліпоглухонімих. Із учнів Соколянського залишилися і пережили період німецької окупації Ольга Скороходова (в харківській школі сліпих) та Марія Сокол (у родичів на селі). Не збереглися і скрупульозно зафіксовані ним протоколи та інші матеріали експериментальної роботи зі сліпоглухонімими дітьми за ці роки в школі-клініці, що затрудняло пізнішу наукову роботу.

Під час війни І.Соколянського зі школою сліпоглухих евакуювали до Пензенської області, пізніше довелося переїхати в Новосибірськ, він працював консультантом обласного відділу освіти, був завучем школи глухих. У 1944 р., в Москві, куди повернувся І.Соколянський, організували Академію педагогічних наук РСФСР. Науково-практичний інститут спеціальних шкіл перейменували в Інститут дефектології АПН (нині Інститут

корекційної педагогіки РАО), в ньому і став працювати І.Соколянський, з 1947 року продовжуючи наукові дослідження і практичну роботу із сліпоглухими дітьми.

Після війни наукова громадськість проявляла велику увагу до роботи І.Соколянського із сліпоглухонімими. Його запросили виступити на ювілейній сесії АН СРСР в 1947 р., високо оцінили доповідь «Формування особистості при відсутності зорових і слухових сприймань». Роботою І.Соколянського зацікавилися, зокрема, академіки Орбелі Л. А., Корнілов К. Д. За педагогічну роботу в галузі сліпоглухонімоти президія Академії педагогічних наук РСФСР нагородила його премією ім. К. Д. Ушинського, І.Соколянський став кандидатом педагогічних наук.

Надзвичайний успіхів добився І.Соколянський при вихованні і навчанні Ольги Скороходової. З часом вона сама стала вести роботу з виховання та навчання сліпоглухонімих дітей. Під редакцією І.Соколянського вийшла друком перша книжка (в Москві російською мовою) О. І. Скороходової «Як я сприймаю навколишній світ» (1947), що отримала високу оцінку психологів, стала відомою як в країні, так і за кордоном. У 1956 році вийшла з передмовою Соколянського друга її книжка «Як я сприймаю і уявляю навколишній світ», відзначена премією Ушинського. Сліпоглуха жінка стала пізніше кандидатом педагогічних наук (1961), старшим науковим співробітником Інституту дефектології Академії педагогічних наук СРСР, опублікувала третю книжку «Як я сприймаю, уявляю та розумію навколишній світ» (1972), за яку отримала першу премію Академії педагогічних наук.

І.Соколянський порушив питання про організацію в Москві в Інституті дефектології дослідної лабораторії з проблем сліпоглухонімоти, пропонував ввести в навчальний план дефектологічного факультету спецкурс з проблеми навчання сліпоглухонімих дітей, планував у 1950 р. захистити докторську дисертацію.

У травні 1950 р. в Інституті дефектології організували лабораторію для вивчення і виховання сліпоглухонімих дітей в складі двох наукових співробітників – І.Соколянського і О.Скорохової, але вже в грудні Соколянському довелося піти з інституту. Повернувся 1951 р., почав працювати над розробкою методики навчання дорослих глухих, створив новий буквар, в якому для словесного спілкування розробив дактильне слово у виді рисунка серії пальцевих знаків букв.

В 1955 році І.Соколянський почав експериментальне навчання сліпоглухонімого підлітка Олі Виноградової, згодом – Сергія Сироткіна, біля нього з'явилися нові молоді дослідники і педагоги, які прагнули співпрацювати з ним.

І.Соколянський демонстрував успішне навчання своєї учениці Виноградової на засіданні вченої ради Інституту, на філософському факультеті Московського університету, на Всесоюзній нараді психологів, представляв відомому світовому психологу Жану Піаже. Настав новий плідотворний період наукової роботи. Він підготував до публікації статті «Некоторые особенности слепоглухонемых детей до поступления их в школу-клинику» і «Подготовка слепоглухонемого подростка к

производительному труду в условиях домашнего воспитания», які видав друком його учень А. І. Мещеряков уже після смерті автора (1962).

І.Соколянський вперше створив метод навчання сліпоглухонімих як систему наукових знань. У своїх роботах він теоретично доказував, що сліпоглуха дитина має нормальний мозок і потенціальну можливість повноцінного розумового розвитку, але своїми власними зусиллями така дитина не досягає навіть незначного розумового розвитку, без спеціального навчання на все життя залишається інвалідом. Звідси виникає завдання створити у сліпоглухої дитини специфічні засоби спілкування, якими можна формувати зміст людського життя.

Соколянський створював спеціальні технічні засоби для навчання осіб з дефектами, розробив «Читальну машину», за яку був нагороджений золотою медаллю ВДНХ СРСР (1960), «Дактилятор» – пристрій для одночасного контакту з кількома сліпоглухими, «Мобільограф» – пристрій для запису рухових мимовільних реакцій у сліпоглухих дітей, «Неоновий фотоскоп для глухих» (Брайлівський екран), «Телетактор» – пристрій для спілкування з сліпоглухонімими та ін.

Опублікував наукові праці: «Брайлівський екран. Про використання абетки Брайля для навчання глухих та глухонімих» (1941), «Про новий спосіб читання сліпими» (1946), «Формування особистості за відсутності зорових та слухових сприйнять» (1948), «Кілька зауважень про сліпоглухонімих» (1954), «Буквар для індивідуального

навчання дорослих глухонімих» (1956), «Засвоєння сліпоглухонімою дитиною граматичної будови словесної мови» (1959) та ін. Його наукова та практична діяльність мали величезне значення для розвитку в країні та у світі дефектології, сурдо- і тифлопедагогіки.

Наприкінці 50-х років І.Соколянський влаштував у свою лабораторію свого учня А. І. Мещерякова, прийняв в аспірантуру педагога А. А. Марєєву. Знову порушував питання про відкриття спеціального навчального закладу для дітей із складними дефектами, де проводили б індивідуальне навчання сліпоглухих, сліпих із сенсорними порушеннями та інших.

Після засудження культу особи Сталіна військовий трибунал КВО 8 січня 1957 року реабілітував Івана Панасовича Соколянського, знявши з нього висунуті в УРСР звинувачення.

Помер І.Соколянський у Москві 27 листопада 1960 року. Його дослідження продовжили його учні, найвідомішим з яких був А. І. Мещеряков. Через 20 років після смерті І. О. Соколянського почали з'являтися публікації про «радянського», «російського» вченого, який зробив видатний внесок у розвиток вітчизняної дефектології, «засновника радянської тифлосурдопедагогіки»...

З'являються нові прийоми та засоби навчання, проте ключові принципи методики Івана Панасовича Соколянського стали базисом для сучасної української дефектології й надалі допомагають людям, позбавленим можливості сприймати всі барви та звуки навколишнього світу.